

Turizm, Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Finansal Gelişme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği

Müge MANGA¹ Esra BALLI²

Gönderim tarihi: 03.03.2018 Kabul tarihi: 26.02.2019

Öz

Bu çalışmada, ekonomik büyüme, ticari açıklık, turist sayısı ve finansal gelişme arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişki 1963-2016 dönemi esas alınarak Türkiye ekonomisi için ARDL sınır testi yaklaşımı ve Varyans Ayrıştırması analizleri ile incelenmektedir. Kurulan modelde, yer alan değişkenler için yapılan ADF (Augmented Dickey Fuller), PP (Phillips- Perron) ve Ng-Perron birim kök testi sonrasında uygulanan ARDL testi sonucunda, ekonomik büyümenin uzun ve kısa dönemde dışa açıklık, turist sayısı ve finansal gelişme değişkenlerinden pozitif yönde etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan bir diğer analiz olan Varyans ayrıştırması sonuçlarına göre ise, modelde yer alan değişkenler arasında, ekonomik büyüme üzerinde en çok etkileme gücüne sahip olan değişkenin finansal gelişmişlik göstergesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Ekonomik Büyüme, Türkiye, ARDL

Jel Sınıflaması: C22, Z30, F43

The Relationship Between Tourism, Economic Growth, Trade Openness, And Financial Development: The Case Of Turkey

Abstract

This study investigates the relationship between economic growth, trade openness, the number of tourist arrivals, and financial developments for Turkey employing ARDL bounds testing approach and variance decomposition analysis for the period of 1963-2016 both in the short and long run. ADF, PP and Ng-Perron unit root tests carried out to examine the order of integration of the variables. ARDL test results reveal that trade openness, the number of tourist arrivals, and financial development have positive and significant impact on economic growth both in the short and long run growth. Moreover, the variance decomposition results indicate that financial development has the highest impact on economic growth among other variables in Turkey.

Keywords: Tourism, Economic Growth, Turkey, ARDL

JEL Classification: C22, Z30, F43

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mangamuge@gmail.com, ORCID NO: 0000-0003-2675-2182

² Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, esra.balli@erzincan.edu.tr, ORCID NO: 0000-0001-6993-9268

1. Giriş

Uluslararası turizm faaliyetlerinin yayılarak yarattığı katma değer etkisine bağlı olarak, birçok ülke ekonomisinde önemli bir sektör olma özelliği taşımaktadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (World Travel and Tourism Council- WTTC))’nin 2017’de yayınlamış olduğu rapora göre, 2016 yılında toplam seyahat ve turizm faaliyetlerinin GSYH içindeki katma değer payı %10.2 iken, toplam istihdam içindeki payı %9.6, turizm sektöründe gerçekleşen yatırımların toplam sermaye yatırımları içindeki payı ise %4.4 olarak gerçekleşmiştir (WTTC, 2017, s. 7). Ayrıca bu raporda, 2027 yılında turizm sektörünün makro değişkenler üzerindeki etkisine yönelik çeşitli tahminler yapılmıştır. Yapılan tahminlere göre, 2027 yılında turizm sektörü faaliyetlerinin GSYH içindeki katma değer payının, %11,4, toplam istihdam içindeki payının %11,1 ve bu sektörde gerçekleşen yatırımların toplam sermaye yatırımları içindeki payının %5.0 olması beklenmektedir (WTTC, 2017, s. 7). Bu doğrultuda turizm sektörünün ülke ekonomilerinde gerçekleşen ve gerçekleşmesi beklenen katma değerleri bakımından, ülke ekonomilerindeki öneminin artma eğilimi göstermesi beklendiği ifade edilebilir.

Günümüzde ekonomik büyümenin bir aracı olarak görülen turizm sektörünün, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri için de önemli bir konumda bulunduğu söylenebilir. Türkiye’de dış turizm faaliyetleri ithal ikameci politikaların terk edilerek, ihracata dayalı politikaların öne çıktığı 24 Ocak 1980 kararlarından sonra önemli bir ivme kazanmıştır. Türkiye’deki turizm sektöründe liberal bir dönemi başlatan ve 1982 yılında çıkartılan *Turizm Teşvik Kanunu* ile turizm sektöründeki firmalara çeşitli mali ve yatırım destekleri sağlanarak turizm gelişime açık ve yönlendirilmesi gereken bir sektör haline gelmiştir (Şen ve Şit, 2015, s. 32). Turizm sektöründe, Türkiye’ye gelen turist sayısı 1990 yılında 5,5 milyon iken, 2000, 2010 yıllarında sırasıyla yaklaşık olarak 10,5, ve 28,5 milyon olarak hesaplanmıştır. 2017 yılında ise bu rakamın yaklaşık olarak 32,5 milyon olduğu görülmektedir (TURSAB, 2017). Oh (2005)’e göre, turist harcamaları ülkelere sağladığı döviz geliri ile ödemeler dengesine katkı sağlamakta, böylelikle tıpkı mal ve hizmet ihracatında olduğu gibi turizm yarattığı gelirler, istihdam ve yatırım olanakları ile önemli bir endüstri kolunu oluşturmaktadır. Ayrıca bu süreç içerisinde elde edilen turizm gelirleri cari açığın sürdürülebilirliği noktasında da etkili olmaktadır (Katırcıoğlu vd., 2018). Bununla birlikte 1980 sonrasında Türkiye turizm ve finans sektöründe önemli gelişmeler göstermiştir. Bu dönemde turizm sektörü aracılığıyla ekonomiye, dış ticarete meydana gelen açığı finansa edebilecek güçte döviz girişi sağlandığından, turizm sektöründen elde edilen gelirlerin makroekonomik dengeleri sağlamada önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmaya başlanmıştır (Katırcıoğlu vd., 2018). Papatheodorou vd. (2010) ise 2008’de meydana gelen finansal krizden turizm sektörünün etkilendiğini ve bu durumun küresel turizmin büyüme trendinde önemli sonuçlar doğuracağını ileri sürmüştür.

Türkiye ekonomisindeki turizm sektörünün yerinin anlaşılması amacıyla Tablo 1’de 1980-2016 yılları arasındaki turizm istatistiklerine yer verilmektedir. Bu istatistikler turizm gelirlerinin GSMH içerisindeki payı, 2010 USD baz yılı esas alınarak hesaplanmış turizm gelirleri, turizm gelirlerinin ihracat içerisindeki payı ve turist sayısından oluşmaktadır.

Tablo 1: Türkiye’de Turizm Sektörü

Yıllar	Turizm Gelirlerinin GSMH İçindeki Payı	Turizm Gelirleri (2010 baz yılı, Milyon USD)	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı	Turist Sayısı
1980	0,6	1315	11,2	1288060
1985	2,8	7785	18,6	2614924
1990	2,1	7671	24,9	5389308
1995	2,9	12407	22,9	7083000
2000	2,9	15106	27,5	9586000
2001	5,3	25963	32,1	10783000
2002	5,4	28154	33,9	12790000
2003	4,5	24777	28,2	13341000
2004	4,4	26563	25,2	16826000
2005	4,2	27640	24,7	20273000
2010	3,4	26243	18,3	31364000
2011	3,6	30875	20,8	34654000
2012	3,7	33253	19,2	35698000
2013	3,9	38027	21,3	37795000
2014	4,3	44093	21,8	39811000
2015	6,2	67446	21,9	39478000
2016	2,6	29184	15,5	30289000

Kaynak: TURSAB (<https://www.tursab.org.tr/istatistikler>), ve Dünya Bankası, <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators> veri tabanlarından derlenmiştir.

Tablo 1’de de görüldüğü gibi 1980’den 2015 yılına kadar turizm gelirlerinin GSMH içerisindeki payı 10 kat artmıştır. Ancak bu oran 2016 yılında keskin bir düşüşle %2.6’ya gerilemiştir. Analize konu olan yıllar içerisinde turizm gelirlerinin ihracat içerisindeki payı 1980 yılında 11.2 iken, 2002 yılında bu oran 33.9’a, 2016 yılında ise 15.5 düzeylerine düşmüştür. Bunun yanında, Türkiye’nin turizm faaliyetlerinden elde ettiği gelirler de yıllar içinde artış seyrini devam ettirerek 2015 yılında 67 milyar 446 milyon USD düzeylerinde gerçekleşmiştir. Türkiye’de turizm sektörünün GSMH içerisindeki payı her geçen gün artmasına rağmen bu sektörün ekonomik büyüme üzerindeki olası etkilerinin test edildiği ampirik çalışmalarda farklı sonuçlar gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda mevcut çalışmada,

turizm ve ekonomik büyüme arasındaki var olması muhtemel ilişkinin varlığı, diğer çalışmalardan farklı olarak finansal gelişmişlik düzeyi ve ticari açıklık değişkenlerinin dikkate alınmasıyla test edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede çalışmada, 1963-2016 dönemi için reel GSYH, turist sayısı, finansal gelişmişlik ve ticari açıklık arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler ARDL sınır testi yaklaşımı ve Varyans Ayrıştırması analizleri ile incelenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde, dünya ve turizm ekonomilerindeki turizm sektörünün gelişimi incelenerek, ikinci bölümde literatür özetine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, veri seti ve yöntem kısmına yer verilen çalışmada, dördüncü bölümde yapılan analizin ampirik bulgularına ve son olarak çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular çerçevesinde politik önerilere değinilmiştir.

2. Literatür Özeti

Literatürde, farklı ülke ve ülke gruplarındaki turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlayan birçok çalışmanın yer aldığı görülmektedir. Castro-Nuno vd. (2013), Pablo-Romero ve Molina (2013), Kumar vd. (2015), Brida vd. (2016), Tang ve Abosedra (2016) gibi çalışmalarda turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine kapsamlı literatür taraması yapılmıştır. Ayrıca mevcut literatürde, turizmden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğunu tahmin eden (Gündüz ve Hatemi (2005), Atan ve Arslantürk (2012) ve Jalil vd. (2013), Lanza vd. (2003), Neves ve Paula (2008)) çalışmaların yanında, turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişkinin olduğunu (Demiröz ve Ongan (2005), Dritsakis (2004), Khalil vd. (2007)) ve turizm ile ekonomik büyüme arasında ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşan (Kasimati (2011), Kim vd., (2006) ve Öztürk ve Acaravcı (2009)) çalışmalarının yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte, ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğunu ifade eden (Katırcıoğlu (2009), Oh (2005)) gibi çalışmalardan da bahsedebilmek mümkündür.

Türkiye üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, Katırcıoğlu (2009)'da turizmin ekonomik büyüme üzerine olan etkisi, GSYH, turist sayısı ve reel efektif döviz kuru değişkenleri ile 1960-2006 yılları esas alarak incelenmiştir. Yapılan çalışmada, turizm ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin söz konusu olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. 1968-2006 dönemi Türkiye ekonomisi için yapılan Yamak vd. (2012) çalışmasında, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki sektörel bazlı etkisinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmada, kısa dönemde reel turizm gelirlerinin, sanayi ve hizmet sektörünü etkilediğini, uzun dönemde ise turizm gelirleri, ekonomik büyüme ve sektörel gelişme arasında herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Kızılkaya vd. (2016)'da turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1980-2014 yılları için incelenerek, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi kısa ve uzun dönemde pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. 1964-2006 dönemi için yapılan Husein ve Kara (2011) çalışmasında, turizm

gelirleri ve ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu, turizm gelirleri ve reel efektif döviz kurundan reel GSYH'ye doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Panahi vd. (2015), Türkiye'deki turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1970-2011 dönemi esas alarak Kalman filtresi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Yapılan çalışmada, turist harcamalarındaki %1'lik bir artışın kişi başı GSYH'yi % 0.03 oranında arttırdığını, beşeri sermaye ve kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif, reel efektif döviz kurunun ise ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediğini tahmin etmişlerdir.

Finansal gelişmişlik düzeyinin ekonomik büyümeye katkısı özellikle arz ve talep yönlü hipotezler çerçevesinde incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, finansal gelişmişlik düzeyi ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Yapılan çalışmalardan, Levine (1997), seçilmiş ülkeler, Kar ve Pentecost (2000), Güneş (2013), Türkiye; Thangavelu ve James (2004), Avusturalya; Arestis ve Demetriades (1997), ABD, Almanya, Japonya, İngiltere, Fransa; Sehwat ve Giri (2015) Hindistan ekonomisi üzerine yaptıkları çalışmalarında, finansal gelişmişliğin ekonomik büyümenin nedeni olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kandir vd. (2007), Ak vd. (2016), Türkiye ve Laos ekonomisi için Kyophilavong vd. (2016) yaptıkları çalışmalarda ekonomik büyümenin finansal gelişmenin nedeni olduğu sonucu elde edilmiştir. Buna karşılık, turizm ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişkiyi konu alan çalışmaların literatürde çok az sayıda yer aldığı dikkat çekmektedir. Bunlar arasında, Kumar (2014) turizm, bilgi ve iletişim teknolojileri ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişkiyi Vietnam üzerine 1980-2010 aralığını esas alarak incelediği çalışmada, finansal gelişmişliğin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğunu tahmin etmiştir. Başarır ve Çakır (2015) çalışmasında, turizm, finansal gelişmişlik, enerji tüketimi ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi Türkiye, Fransa, İspanya, İtalya ve Yunanistan üzerine 1995-2010 yılları için yapmış oldukları çalışmada turist sayısı ile finansal gelişmişlik arasında tek yönlü ilişki olduğunu tahmin etmişlerdir. Shahbaz vd. (2017)'de turizm, ekonomik büyüme, ticari açıklık ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişki Solow modeli çerçevesinde, Malezya üzerine 1975-2013 yılları aralığı çeyreklik veri setleri incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda, çalışmada turist sayısı ve turizm gelirlerindeki %1 artışın ekonomik büyümeyi sırasıyla 0.13 ve 0.10 olarak etkilediği sonucuna ulaşırken, ticari açıklığın 0.16-0.22 aralığında ve finansal gelişmişliğin de 0.07-0.11 düzeylerinde ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ohlan (2017)'de turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişkiyi Hindistan için 1960-2014 aralığını esas alarak incelediği çalışmasında turizm ve finansal gelişmişlik düzeyinin ekonomik büyüme üzerinde güçlü bir ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Katırcıoğlu vd. (2018) çalışmasında, turizm ve finansal gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişki Türkiye üzerine 1960-2015 dönemi için yapmış oldukları çalışmada turizm ve finansal gelişmişlik arasında uzun dönemli ilişkinin var olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca, turizm sektöründeki genişlemenin en çok finansal piyasalar üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ali vd.

(2018) turizm, ticari açıklık, toplam rezervler, finansal gelişmişlik, yenilenebilir enerji arasındaki ilişkiyi 1995-2015 yılları için Asya İşbirliği Diyaloguna üye 19 ülke üzerine yapmış oldukları çalışmada, yüksek gelir grubuna sahip olan ülkelerde finansal gelişmişlikteki %1 artışın toplam rezervleri %1.462 arttırdığını tahmin etmişlerdir.

3. Veri ve Yöntem

Bu çalışmada, ekonomik büyüme ile ticari açıklık, turist sayısı ve finansal gelişme arasındaki ilişki ARDL Sınır Testi ve Varyans Ayırıştırması yöntemleri ile analiz edilmektedir. 1963-2016 yılları arasında Türkiye ekonomisi için yapılan analizde kurulan modelde, bağımlı değişken olarak reel GSYH (GSYH) yer alırken, bağımsız değişken olarak ise ticari açıklık (TA), Türkiye'ye 1963-2017 yılları arasında gelen turist sayısı (TS) ve finansal gelişme (FG) değişkenlerine yer verilmiştir. Kullanılan değişkenlerden, TS; Devlet Planlama Teşkilatı Kurumu (DPT) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'den, modelde yer alan diğer değişkenler ise Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden (WDI) elde edilmiştir. Tablo 2'de analizde kullanılan değişkenler tanıtılmaktadır.

Tablo 2: Veri Tanımı

Değişken	Tanımı	Veri Kaynağı
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	Dünya Bankası, Dünya Gelişim Göstergeleri
TS	Turist Sayısı	TUIK, DPT
FG	Finansal gelişmişlik	Dünya Bankası, Dünya Gelişim Göstergeleri
TA	Ticari açıklık	Dünya Bankası, Dünya Gelişim Göstergeleri

Shahbaz vd. (2017) ve Katırcıoğlu vd. (2018) çalışmaları takiben elde edilen, veriler ile oluşturulan ampirik model şöyle verilmektedir:

$$LnGSYH_t = \delta_0 + \delta_1 TA_t + \delta_2 LnTS_t + \delta_3 FG_t \quad (1)$$

Yapılan analizde belirlenen değişkenlerin birim kök sınaması için Augmented Dickey Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Ng-Perron (NG-P) birim kök testlerinden faydalanılmıştır. Yapılan çalışmada, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin test edilmesi amacıyla, ARDL sınır testi yaklaşımından faydalanılmıştır. Pesaran vd. (2001) tarafından ortaya atılan ARDL sınır testi ile yapılan birim kök testi sonrasında, değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı sınanmaktadır. Yapılan analiz için kurulan denklemin ARDL versiyonu aşağıdaki şekilde verilmektedir:

$$dGSYH_t = c_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{0,i} dGSYH_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{1,i} dTA_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{2,i} dTS_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_{3,i} dFG_{t-i} + \delta_0 GSYH_{t-1} + \delta_1 TA_{t-1} + \delta_2 TS_{t-1} + \delta_3 FG_{t-1} + \varepsilon_{1t} \quad (2)$$

Yukarıdaki (2) nolu denklem, d fark işlemini; n gecikme sayısını, $\delta_{1,2,3}$ göstergeleri ile alt-üst sınır arasındaki F istatistikleri belirlenerek, $H_0: \delta_0 = \delta_1 = \delta_2 = \delta_3=0$ (değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı), $H_0: \delta_0 \neq \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq 0$ (değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur) şeklinde hipotezler sınanmaktadır.

Yapılan analizde, değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişki ise, ARDL yaklaşımı uzantılı hata düzeltme modeli ile tahmin edilmiştir. ARDL yaklaşımına dayalı VECM modeli için kurulan modelde eşbütünleşme ilişkisinin analizinde, uzun dönemli nedensellik ilişkisi ECT(-1) hata terimi katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı sınanmaktadır. Kısa dönem nedensellik ilişkisinin analizinde ise bağımsız değişkenlerin fark değerleri ve gecikmeli fark değerlerinin χ^2 -istatistiğine göre istatistiksel anlamlılığı ile test edilmesi amaçlanmaktadır. Uygulanan ARDL sınır testi yaklaşımı sonrasında, Varyans Ayırıştırması testi ile modeldeki değişkenlerin varyansındaki değişimin kaynaklarının ayrıştırılması amaçlanmıştır.

4. Ampirik Bulgular

Çalışmanın ilk aşamasında serilerin durağanlığı ADF, PP ve Ng-Perron birim kök testleri ile sınanmış ve sonuçlar Tablo 3 ve Tablo 4'te gösterilmiştir. Buna göre, ADF, PP ve Ng-Perron birim kök testleri sonuçlarından, GSYH, turist sayısı, ticari açıklık ve finansal gelişmişlik serilerinin birinci düzeyde $I(1)$ durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	ADF		PP	
	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli
GSYH	-0.347 (0.910)	-2.902 (0.170)	-0.347 (0.910)	-2.902 (0.170)
TA	-1.128 (0.697)	-2.640 (0.264)	-0.993 (0.749)	-2.834 (0.191)
LnTS	-2.132 (0.233)	-2.807 (0.201)	-2.224 (0.200)	-2.837 (0.191)
Fin	3.176 (1.000)	1.468 (1.000)	2.770 (1.000)	1.188 (0.999)
Δ LnGSYH	-7.090 (0.000)	-7.019 (0.000)	-3.516 (0.000)	-2.472 (0.006)
Δ TA	-6.529 (0.000)	-6.485 (0.000)	-6.989 (0.000)	-7.234 (0.000)
Δ LnTS	-7.240 (0.000)	-7.609 (0.000)	-7.257 (0.000)	-7.611 (0.000)
Δ Fin	-4.650 (0.000)	-5.370 (0.000)	-4.588 (0.000)	-5.370 (0.000)

Tablo 4: Ng-Perron Birim Kök Testi Sonuçları

Sabitli				
Değişkenler	MZa	MZt	MSB	MPT
LnGSYH	1.85655	2.27281	1.22421	118.539
TA	-0.41432	-0.25545	0.61655	23.3326
LnTS	1.21014	1.81874	1.50292	155.110
FG	4.18634	1.83104	0.43738	27.2489
Δ LnGSYH	-25.99***	-3.59***	0.138***	0.963***
Δ TA	-25.44***	-3.55***	0.139***	0.994***
Δ LnTS	-25.77***	-3.39***	0.131***	1.588***
Δ FG	-21.99***	-3.29***	0.149***	1.177***
Kritik Değerler				
1%	-13.8000	-2.58000	0.17400	1.78000
5%	-8.10000	-1.98000	0.23300	3.17000
10%	-5.70000	-1.62000	0.27500	4.45000
Sabitli+Trendli				
Değişkenler	MZa	MZt	MSB	MPT
LnGSYH	-10.5030	-2.27324	0.21644	8.76484
TA	-19.9812	-3.08672	0.15448	5.00849
LnTS	-6.96289	-1.61372	0.23176	13.3756
FG	-144.489	-8.41299	0.05823	0.90664
Δ LnGSYH	-25.99***	3.603***	0.1386***	3.51697***
Δ TA	-41.68***	4.558***	0.10919***	2.25790***
Δ LnTS	-25.83***	3.497***	0.13536***	4.09575**
Δ FG	-23.90***	3.456***	0.14461**	3.81430***
Kritik Değerler				
1%	-23.8000	-3.42000	0.14300	4.03000
5%	-17.3000	-2.91000	0.16800	5.48000
10%	-14.2000	-2.62000	0.18500	6.67000

Not: ***, **, *, %1, %5, %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5'te denklem 1'de yer alan model için uygun ARDL modeli seçimleri ve F-istatistik değerlerine yer verilmektedir. Kurulan model için hesaplanan F-istatistiğinin, %1 düzeyindeki alt sınır (4.29) ve üst sınır (5.61) kritik değerinin üzerinde olması ve hata düzeltme katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olması, belirlenen değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını desteklemektedir.

Tablo 5: ARDL Modelleri ve F-istatistikleri

Model	ARDL Modeli	F-istatistiği	ECT(-1)
GSYH=f(TA, TS, FG)	(3,3,2,3)	5.665	-0.316*** [-3.296]

Not: Köşeli parantez içindeki değerler t-istatistiğini göstermektedir. *, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6’da ARDL sınır testi sonuçlarına göre, elde edilen kısa ve uzun dönem katsayıları gösterilmektedir. ARDL testi için yapılan Teşhis testleri sonuçlarına göre, seçilen ARDL (3, 3, 2, 3) modelinde, otokorelasyon ve değişen varsayan sorunun olmadığı görülmektedir. Yapılan CUSUM ve CUSUMQ testlerine göre, parametrelerin istikrarlı olduğu, ARCH testine göre hata terimlerinin sabit varyanslı olduğu, Ramsey-Reset testine göre ise fonksiyonel formun doğru seçildiği sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenlerin uzun ve kısa dönemli katsayılarının belirlenmesi için uygulanan ARDL testi sonuçlarına göre, uzun ve kısa dönemde, TA, LnTS ve FG değişkenlerinden LnGSYH’ye doğru pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki söz konusudur. Hata düzeltme katsayısının negatif işaretli ve istatistiki olarak anlamlı olması kurulan modelde kısa dönemde ortaya çıkan şoklarının etkisinin uzun dönemde ortadan kalkacağını göstermektedir. Elde edilen sonuçlar literatür ile uyumlu ve Shahbaz vd. (2017) ile Katırcıoğlu vd. (2018)’in çalışmalarını destekler niteliktedir.

Tablo 6: ARDL (3, 3, 2, 3) Modeli Tahmin Sonuçları ve Uzun Dönem Katsayıları

<i>Kısa Dönem Katsayıları</i>			
<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>t-istatistiği</i>	
C	3.650***	[3.53825]	
DTA	0.010***	[-5.49749]	
DLnTS	0.091***	[-3.77936]	
DFG	0.003***	[-2.78768]	
ECT(-1)	-0.316609*	[-3.29680]	
<i>Uzun Dönem Katsayıları</i>			
<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>T-istatistiği</i>	
TA	0.004***	[2.583141]	
LnTS	0.170***	[7.141142]	
FG	0.004***	[4.680564]	
<i>Teşhis Testleri</i>			
$\overline{R}^2$	0.342	χ^2_{RR}	1.269[0.213]
χ^2_{JB}	28.570***	χ^2_{BGO}	0.536 [0.588]
χ^2_{WDV}	1.034 [0.313]	CUSUM, CUSUMQ	İstikrarlı

Not: χ^2_{BGO} , χ^2_{WDV} , χ^2_{JB} , χ^2_{RR} sırasıyla Breusch Godfrey otokorelasyon, White değişen varyans, Jarque-Bera normallik ve Ramsey Reset model kuruma hatası istatistiklerini göstermektedir. ***, ** ve * sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. CUSUM, CUSUMQ; parametrelerin istikrarlılığını göstermektedir.

Tablo 7: Varyans Ayrıştırması

Dönem	SH	LNGSYH	TA	LNTS	FG
1	0.035393	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.052748	84.85280	0.007980	0.270271	14.86895
3	0.065708	78.49947	0.248085	0.232578	21.01987
4	0.077161	69.77360	3.125438	0.309392	26.79157
5	0.087065	63.96573	5.961477	0.271424	29.80137
6	0.093629	60.77189	7.296422	0.235441	31.69625
7	0.098692	58.68611	8.591294	0.212471	32.51013
8	0.103721	56.86392	9.981430	0.196439	32.95821
9	0.108528	55.22751	11.13590	0.179452	33.45714
10	0.112901	53.77853	12.12770	0.165871	33.92790

Tablo 7’de elde edilen Varyans Ayrıştırması sonuçlarına göre, ikinci dönemde, GSYH’de oluşan değişimin önemli bir kısmı, finansal gelişmeden kaynaklı olarak gerçekleşmiştir. İlk dönemlerde, TA değişkeninin GSYH’deki etkisinin oldukça düşük olduğu görülmüşken, sonraki dönemlerde TA’nın GSYH’de oluşturduğu etkinin arttığı görülmektedir. Beşinci dönemde, GSYH üzerindeki değişimlerinin yine ağırlıklı olarak FG’den kaynaklı olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Varyans Ayrıştırması sonuçları incelendiğinde genel olarak GSYH üzerinde değişkenlerin etki derecesinin değişmediği söylenilebilir.

5. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye ekonomisindeki 1963-2016 yılları arasındaki, ekonomik büyüme, ticari açıklık, turist sayısı ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Yapılan analizde öncelikle, kurulan modelde yer alan serilerin durağanlık sınaması için ADF, PP ve Ng-Perron birim kök testlerinden faydalanılmıştır. Uygulanan birim kök testleri ile serilerin birinci düzeyde I(1) olduğu anlaşılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişki ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve Varyans Ayrıştırması ile analiz edilmiştir. ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile ticari açıklık, turist sayısı, finansal gelişmişlik ve ekonomik büyümenin uzun ve kısa dönemde ekonomik büyüme üzerindeki katsayıları tahmin edilmiştir. Hata düzetme mekanizmasının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir değere sahip olması ARDL testi yapılabilmesini mümkün kılmıştır. ARDL testi sonuçları uzun ve kısa dönemde turist sayısının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Elde edilen bulgular, politika yapıcılarının Türkiye’nin turizmin potansiyelinden tam olarak yararlanmak için çeşitli programlar geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, turizm sektöründeki gelişmeyi, buna bağlı olarak da ekonomik büyüme için itici bir güç oluşturacak turizmi destekleyen politikalar yürütülmesi gerekmektedir. Bu

çalışmanın önemli bulgularından biri de ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik arasında uzun dönem bir ilişkinin tahmin edilmiş olmasıdır. Uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde oluşan şokların kaynağını gösteren Varyans Ayırıştırması analiz sonuçlarına göre ise, dönemler itibarıyla ekonomik büyüme üzerinde seçilmiş değişkenlerden nispi olarak en çok etkileyen değişkenin finansal gelişme göstergesi olduğu görülmektedir. Elde edilen sonuçlardan da görüldüğü gibi, finansal gelişmişlik ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmaktadır. Türkiye’de finansal gelişmişlik arttıkça, turizm odaklı yatırımlar ve buna bağlı olarak turizm faaliyetlerin finansmanı da desteklenebilecektir.

Kaynakça

- AK, Mehmet Zeki; ALTINTAŞ, Nurullah & Ahmet Salih ŞİMŞEK; (2016), “Türkiye’de Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Nedensellik Analizi”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 17 (2), ss.151-160.
- ALI, Qamar; KHAN, Muhammad Tariq Iqbal & Muhammad Noraiz Iqbal KHAN; (2018), “Dynamics between financial development, tourism, sanitation, renewable energy, trade and total reserves in 19 Asia cooperation dialogue members”, Journal of Cleaner Production, pp. 303-317.
- ARESTIS, Philip and Panicos DEMETRIADES; (1997), “Financial Development and Economic Growth: Assessing the Evidence”, The Economic Journal, 107(442), pp. 783–799.
- ATAN, Sibel & Yalcin ARSLANTURK; (2012), “Tourism and Economic Growth nexus: An input-output analysis in Turkey”, Procedia Social and Behavioural Sciences, 62, pp. 952 – 956.
- BASARIR, Cagatay and Yasin Nuri ÇAKIR; (2015), "Causal interactions between CO2 emissions, financial development, energy and tourism", Asian Economic and Financial Review, 5 (11), pp. 1227-1238.
- BRIDA, Juan Gabriel; CORTES-JIMENEZ, Isabel & Manuela PULINA; (2016) "Has the tourism-led growth hypothesis been validated? A literature review", Current Issues in Tourism 19(5), pp. 394-430.
- CASTRO-NUÑO, Mercedes; MOLINA-TOUCEDO, José A., & María P. PABLO-ROMERO; (2013) "Tourism and GDP: A meta-analysis of panel data studies", Journal of Travel research, 52(6), pp. 745-758.
- DEMIROZ, D. M., and Serdar ONGAN; (2005), "The contribution of tourism to the long-run Turkish economic growth", Ekonomický časopis, 9, pp. 880-894.
- DRITSAKIS, Nikolaos; (2004), "Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis", Tourism Economics, 10 (3), pp. 305-316.
- GUNDUZ, Lokman, and Abdunasser HATEMI-J; (2005), "Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?", Asslied Economics Letters, 12 (8), pp 499-504.
- GÜNEŞ, Sevcen; (2013), "Finansal gelişmişlik ve büyüme arasındaki nedensellik testi: Türkiye örneği." Doğu Üniversitesi Dergisi, 14 (1), pp.73-85.

- HUSEIN, Jamal & Sahit Murat KARA;(2011). "Research Note: Re-examining the Tourism-Led Growth Hypothesis for Turkey". *Tourism Economics*, 17(4), pp.917-924
- JALIL, Abdul; TAHIR Mahmood, & Muhammad IDREES; (2013), "Tourism–growth nexus in Pakistan: Evidence from ARDL bounds tests." *Economic Modelling*, 35, pp. 185-191.
- KANDIR, Serkan Yılmaz; İSKENDERÖĞLU, Ömer ve Y. Beyazıt ÖNAL; . (2007), "Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Araştırılması", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), ss.311-326.
- KAR, Muhsin and PENTECOST, ERIC, J. ; (2000), "The Direction of Causality Between Financial Development and Economic Growth in Turkey: Further Evidence", *Loughborough University, Department of Economics, Economic Research Paper*, No: 00/27.
- KASIMATI, Evangelia; (2011), "Economic Impact of Tourism on Greece's Economy: Cointegration and Causality Analysis", *International Research Journal of Finance and Economics*, 79, pp. 79-85.
- KATIRCIOĞLU, Setareh; KATIRCIOĞLU, Salih & Mehmet ALTINAY; (2018), "Interactions between tourism and financial sector development: evidence from Turkey", *The Service Industries Journal*, (2017), 38(9-10), pp.519-542.
- KATIRCIOĞLU, Salih T;(2009), "Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration", *Tourism Management*, 30(1), pp:17-20
- KHALIL Samina, KHAN KAKAR, Mehmood & WALIULLAH; (2007), "Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy", *The Pakistan Development Review*, 46 : 4 Part II (Winter 2007) pp. 985–995
- KIM, Hyun Jeong, CHEN, Ming-Hsiang & SooCheong "Shawn" JANG ;(2006), "Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan", *Tourism Management* 27 (2006), pp.925–933
- KIZILKAYA, Oktay; SOFUOĞLU, Emrah ve Zeynep KARAÇOR; (2016), "Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sinir Testi Yaklaşımı/The Relationship Between Tourism Revenues and Economic Growth in Turkey: ARDL Bound Test Assroach." *Yönetim ve Ekonomi*, 23 (1), ss. 203-215.
- KUMAR, Ronald Ravinesh; (2014), "Exploring the role of technology, tourism and financial development: an empirical study of Vietnam", *Quality & Quantity* 48(5), pp. 2881-2898.
- KUMAR, Ronald Ravinesh; LOGANATHAN, Nanthakumar; PATEL Arvind ve Radika Devi KUMAR; (2015), "Nexus between tourism earnings and economic growth: a study of Malaysia", *Quality & Quantity*, 49(3), pp. 1101-1120.
- KYOPHILAVONG, Phouphet; UDDIN, Gazi Salah, & Muhammad SHAHBAZ; (2016), "The nexus between financial development and economic growth in Lao PDR", *Global Business Review*, 17(2), pp. 303-317.
- LANZA, Alessandro; Templec, Paul. & Giovanni URGÀ;(2003). "The implications of tourism specialization in the long-run: An econometric analysis for 13 OECD economies". *Tourism Management*, 24, pp.315–32
- LEVINE, Ross; (1997), "Financial development and economic growth: views and agenda", *Journal of economic literature*, 35 (2), pp. 688-726.
- NEVES, Tiago Sequeira & MACAS Nunes Paulo; (2008), "Does Tourism Influence Economic Growth? A Dynamic Panel Data Approach", *Applied Economics*, 40 (2008), pp. 2431-2441

- OH, Chi-Ok; (2005) "The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy", *Tourism management*, 26(1), pp. 39-44.
- OHLAN, Ramphul; (2017), "The relationship between tourism, financial development and economic growth in India", *Future Business Journal*, 3(1), pp. 9-22.
- ÖZTÜRK, İLHAN & Ali ACARAVCI;(2009), "On The Causality Between Tourism Growth And Economic Growth: Empirical Evidence From Turkey", *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 25E/2009 pp. 73-81
- PABLO-ROMERO Maria, & José A. MOLINA; (2013), "Tourism and economic growth: A review of empirical literature." *Tourism Management Perspectives*, 8, pp. 28-41.
- PANAHI, Hossein; MAMIPOUR, Siab & Kaveh NAZARI; (2015), "Tourism and economic growth: A time-varying parameter approach", *Anatolia*, 26(2), pp.173-185.
- PAPATHEODOROU, Andreas, ROSSELLÓ, Jaume, XIAO, Honggen; (2010), "Global economic crisis and tourism: Consequences and perspectives" *Journal of Travel Research*, 49(1), pp.39-45.
- PESARAN, M. Hashem; YONGCHEOL Shin, & Richard J. SMITH; (2001), "Bounds testing approaches to the analysis of level relationships", *Journal of applied econometrics* 16 (3), pp. 289-326.
- SEHRAWAT, Madhu, & A. K. GIRI; (2015), "Financial development and economic growth: empirical evidence from India." *Studies in Economics and Finance*, 32(3), pp. 340-356.
- SEVÜKTEKİN, Mustafa ve Mehmet NARGELEÇEKENLER; (2007), *Ekonometrik zaman serileri analizi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- SHAHBAZ, Muhammad; KUMAR, Ronald Ravinesh; IVANOV, Stanislav ve Nanthakumar LOGANATHAN; (2017), "The nexus between tourism demand and output per capita with the relative importance of trade openness and financial development: A study of Malaysia." *Tourism Economics*, 23(1), pp. 168-186.
- ŞEN Ali & Mustafa, ŞİT;(2015). "Turizm Gelirlerinin Türkiye Ekonomisindeki Rolü ve Önemi". *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(8), ss.30-45.
- TANG, Chor Foon, & Salah ABOSEDRA; (2016), "Tourism and growth in Lebanon: new evidence from bootstrap simulation and rolling causality approaches", *Empirical Economics*, 50(2), pp.679-696.
- TURSAB; (2017), <https://www.tursab.org.tr/istatistikler>
- THANGAVELU, Shandre M.,& Ang Beng JIUNN; (2004), "Financial development and economic growth in Australia: An empirical analysis", *Empirical Economics*, 29 (2), pp. 247-260.
- World Travel & Tourism Council (WTTC);(2017), *Travel & tourism economic impact 2017 Turkey*, U.K. London: World Travel & Tourism Council.
- World Bank; (2018), *World Development Indicators*,
<https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators>
- YAMAK, Nebiye; TANRIÖVER, Banu & Filiz GÜNEYSU (2012), " Turizm–Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme" *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2), ss. 205-220.

EK 1:

ADF birim kök testi, Dickey Fuller birim kök testinin bir uzantısı olarak ortaya atılan ADF testi modeli;

$$\Delta X_t = \alpha_0 + \alpha_1 + \beta_0 X_{t-1} + \sum_{i=1}^k X_i \Delta X_{t-i} + \mu_t \quad (1)$$

şeklinde ifade edilebilir.

Yukarıda (1) numaralı denklemde yer alan, Δ fark değişkenini, t zaman trendini, k gecikme uzunluğunu, μ hata terimini, β s parametreleri temsil etmektedir. Modelde için uygun gecikme sayısının belirlenmesinde, k 'nın serbestlik derecesini düşürmeyecek kadar az ve hata teriminde yani μ_t de otokorelasyon sorununa sebep olmayacak kadar fazla sayıda belirlemek gerekmektedir.

PP birim kök testi ise, üç farklı regresyon modeli ile geliştirilmiş olmakla birlikte en basit model AR(1) modelini (2) nolu denklemdeki şekilde ifade edilebilmek mümkündür.

$$Y_t = \mu + \phi_1 Y_{t-1} + \epsilon_t \quad (2)$$

$$(1 - \phi_1 L) Y_t = \mu + \epsilon_t$$

Denklemde ifade edilen $t=1,2,\dots,T$ ve model için birim kök $1/\phi_1$ ile tahmin edilir. $\phi_1 = 1$ olması durumunda seride birim kök olduğu ifade edilebilir. Çalışmada kullanılan, diğer bir birim kök testi ise, Ng-Perron testidir. Ng-Perron birim kök testi, özellikle PP testlerinde ortaya çıkan hata terimlerin hacmindeki boyut dağılımı çarpıklığını düzeltmek için M testleri olarak geliştirilen yeni bir birim kök testidir. Ng-Perron testi PP testlerini bilgi kriterlerini modifiye etmektedir. En basit model olan AR(1) yapısı dikkate alındığında, veri üretme süreci şöyle verilmektedir.

$$Y_t = \mu + \phi_1 Y_{t-1} + \epsilon_t \quad (3)$$

Burada $\epsilon_t \sim IIDN(0, \sigma_\epsilon^2)$ olduğu varsayılmaktadır. Burada ifade edilen PP, $T(\phi_1 - 1)$ istatistiği Ng-Perron için önem arz etmektedir ve PP testlerinde hesaplanan Z_α ve Z_t testleri tekrardan modifiye edilmektedir. Ng-Perron testinde, oluşturulan dört farklı istatistik;

$$MZ_\alpha = Z_\alpha + \left(\frac{T}{2}\right) (\phi_1 - 1)^2 \quad (4)$$

$$MSB = \left(\frac{T^{-2} \sum_{t=1}^T Y_{t-1}^2}{s^2}\right)^{1/2} \quad (5)$$

$$MZ_t = Z_t + \left(\frac{1}{2}\right) \left(\frac{T^{-2} \sum_{t=1}^T Y_{t-1}^2}{s^2}\right)^{1/2} (\phi_1 - 1)^2 \quad (6)$$

$$MPT = \left[\bar{c} T^{-2} \sum_{t=1}^T \check{Y}_{t-1}^2 + (1 - \bar{c}) T^{-1} \check{Y}_T^2 \right] / s_{AR}^2 \quad (7)$$

şeklinde ifade edilebilir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2007, s. 363-368).